

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота магістра
з теми **«ПОДОЛАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ
МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи SoL2-M22z

Крицак Вікторія Володимирівна

Керівник: **Гладуш В.А.**, д.п.н., проф.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИЯВЛЕННЯ І ПОДОЛАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ У ДОШКІЛЬНИКІВ	8
1.1. Проблема тривожності дітей в психолого-педагогічній літературі.....	8
1.2. Подолання агресивності дітей як психолого-педагогічний феномен.....	14
1.3. Особливості проявів тривожності та агресивності у дітей старшого дошкільного віку з ПМР.....	22
Висновок до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИКА РОБОТИ ПЕДАГОГА З ПОДОЛАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ТА АГРЕСИВНОСТІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПМР.....	31
2.1. Методологічний інструментарій вивчення тривожності та агресивності дошкільників.....	31
2.2. Організація діагностичної діяльності та презентація результатів констатувального етапу емпіричного дослідження.....	41
2.3. Зміст формувального етапу емпіричного дослідження.....	48
Висновок до другого розділу.....	54
РОЗДІЛ 3. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	55
3.1. Аналіз результатів констатувального та контрольного етапів емпіричного дослідження та їх інтерпретація	55
3.2. Педагогічна робота із профілактики подолання тривожності та агресивності у дошкільників із ПМР.....	63
3.3. Рекомендації до використання корекційно-розвиткової програми	65
Висновок до третього розділу.....	68
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ	74

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗНМ – загальне недорозвинення мовлення

ЗПР – затримка психічного розвитку

ДЗО – дошкільний заклад освіти

ООП – особливі освітні потреби

ПМР – порушення мовленнєвого розвитку

СНМ – системне недорозвинення мовлення

ТПМ – тяжкі порушення мовлення

ФФН – фонетико-фонематичне недорозвинення

ВСТУП

Актуальність теми. В епоху кризи та соціальних змін, при швидкому ритмі повсякденного життя, люди поводяться та почуваються по-різному. Але найбільш беззахисними та безпомічними є діти. Спеціалісти, які вивчають проблему навчання та виховання дошкільників, наголошують, що на даний момент у дошкільних закладах освіти все більше і більше зростає процент тривожних та агресивних дітей.

Багато факторів у сучасному суспільстві впливає на розвиток дитини, в тому числі й на виникнення в неї тривожності та агресивності. Тривожність характеризується підвищеним занепокоєнням, невпевненістю, емоційною нестійкістю. Агресивність – це стан, який може породжуватися внаслідок тривоги, вона досить стабільна в часі й велика ймовірність того, що агресія в дитинстві може перейти в стійку асоціальну або антисоціальну поведінку.

Проблема тривожності людей зараз дуже гостро стоїть в українському суспільстві. Широкомасштабна російська військова агресія, посиленна інформаційна війна, мобілізаційні заходи щодо захисту незалежності України, загибель молодих людей на фронті, тяжкі поранення захисників, постійні сирени тривоги про наближення ракетних обстрілів, родині проблеми через евакуаційні заходи, спад рівня добробуту населення і т.п. Все це породжує відчуття страху та тривожності у населення, слугує реальною причиною появи мовленнєвих порушень. Особливо це стосується самої незахищеної категорії – дітей. У цій, дуже складній життєвій ситуації, велика надія покладається на роз'яснювальну, виховну і навіть реабілітаційну діяльність закладів освіти. Педагоги, психологи, соціальні працівники змушені працювати в екстремальних умовах і надавати дітям всю необхідну допомогу.

Проблема тривожності та агресивності дітей із порушенням мовленнєвого розвитку в даний час недостатньо вивчена. У сучасних теоретичних доробках більша увага приділяється питанню дослідницької, пізнавальної і діяльнісної сфери, ніж емоційно-вольової.

Над проблемою поширення прояву тривожності, особливо серед дітей молодшого віку працювали видатні українські психологи: М. Савчин, Л. Василенко, Р. Павелків, В. Маріщук, Е. Носенко, О. Цигипало та ін. Важливе значення мають теоретичні і практичні праці зарубіжних психологів. Серед них З. Фройд, який ввів поняття тривоги, К. Горні, П. Тіліх, А. Адлер, Р. Мей, Р. Роджерс, І. Ялом та багато інших. Вивченням вербальних проявів тривожності займалися Д. Бумер, Н. Вітт, В. Галунов, Дж. Каган, Дж. Маль, В. Маньоров, Ч. Осгуд, Р. Якобсон та ін.

Сьогодні залишається дуже важливою робота психолога, логопеда і педагога, яка буде спрямована на вирішення труднощів, які породжують тривожність та агресивність. Саме спільна діяльність всіх фахівців забезпечить індивідуальний підхід до дитини на основі розуміння її психологічних особливостей, дозволить своєчасно виявляти порушення в психічному розвитку, поведінці дитини і надавати їй необхідну психолого-педагогічну та логопедичну допомогу. Тому, на наше переконання, проблема **подолання тривожності та агресивності у дітей дошкільного віку із ПМР** залишається актуальною .

Мета дослідження: виявити особливості подолання тривожності та агресивності у дітей старшого дошкільного віку з ПМР.

Об'єктом дослідження є прояви тривожності та агресивності у життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку.

Предметом дослідження є особливості подолання тривожності та агресивності у дітей дошкільного віку із ПМР.

Гіпотеза: припускаємо, що ретельно продумана та системно впроваджена корекційно-розвиткова програма створить належні умови, щодо часткового подолання тривожності та агресивності у дошкільників з ПМР.

Відповідно до поставленої мети дослідження поставлено такі **завдання:**

- провести теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури стосовно тривожності та агресивності у дітей старшого дошкільного віку;

- визначити особливості розвитку дітей старшого дошкільного віку із порушеннями мовлення
- скласти корекційну програму з подолання наявної тривожності та агресивності у дітей дошкільного віку із ПМР та провести емпіричне дослідження на предмет її ефективності;
- охарактеризувати педагогічну роботу із профілактики подолання тривожності та агресивності;
- проаналізувати результати дослідження та сформувані методичні рекомендації логопедам, вихователям та психологам ДЗО.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація, порівняння;
- емпіричні: моделювання, спостереження, бесіда, анкетування, педагогічний експеримент;
- статистичної обробки результатів педагогічного експерименту.

Методики діагностики рівня тривожності та агресивності

- Методика визначення рівня тривожності дитини «Обери потрібне обличчя» (автори Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен);
- Опитувальник для батьків «Критерії агресивності у дитини» (автори Г. Лаврентьєва, Т. Титаренко);
- Проективна методика дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості і інтенсивності «Кактус» (автор М. Панфілова).

Наукова новизна дослідження полягає у вивченні особливостей виявлення психічних станів: тривожність та агресивність у дітей старшого дошкільного віку із порушеннями мовленнєвого розвитку, апробації відомих психодіагностик та в провадженні авторської корекційно-розвиткової програми.

Теоретична значущість роботи полягає у вивченні, систематизації та поглибленні теоретичних доробок із зазначеної психолого-педагогічної проблеми.

Практична значущість роботи полягає у використанні результатів теоретичного аналізу, емпіричного дослідження, методичних рекомендацій у практичній діяльності вихователів, психологів, логопедів ДЗО.

Структура роботи. Робота складається з вступу, 3 розділів, висновків – 70 арк, та списку літератури, який налічує 70 джерел; ілюстрована малюнками 2 та таблицями 8; вміщує 7 додатків. Загальна обсяг дипломної роботи – 99 арк.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми подолання тривожності та агресивності у дітей показав, що це питання цікавило науковців не один десяток років. Важливий внесок у розв'язання цієї проблематики внесли представники зарубіжної психологічної, медичної наук. Вони з різних, властивих їхнім концептуальним поглядам, позицій пояснювали природу, причини, ознаки, наслідки тривожності та агресивності особистості, пропонували шляхи та методи діагностики таких психічних станів, формували практичні рекомендації щодо подолання високих рівнів. Питання тривожності та агресивності у дітей саме дошкільного віку досліджували і українські науковці та практики. Серед них: Л. Вольнова, Г. Дьоміна, О. Ковальчук, О. Кононко, Г. Лаврентьєва, І. Мазоха, Т. Мицкан, М. Міщенко, В. Павелків, А. Пасічніченко, А. Ревть, Х. Тивонюк. Особливу значущість мають праці українських дефектологів та логопедів, які досліджували подолання тривожності та агресивності у дітей з ПМР: Н. Базима, Л. Журавльова, С. Конопляста, Т. Сак, З. Ленів, І. Мартиненко, А. Мельник, О. Мороз, І. Підласий, Л. Панькович, Л. Трофименко, М. Шеремет. У своїх працях ці науковці показали залежність індексу тривожності від ПМР, визначили шляхи подолання високого рівня та перспективи профілактичної роботи педагогічних працівників, зокрема логопедів.

У процесі дослідження означеної проблеми визначено особливості проявів тривожності та агресивності у дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку. Зокрема, зазначено, що недоліки мовленнєвого розвитку дитини (*порушення усного мовлення, порушення структурно-семантичного оформлення висловлювання, порушення писемного мовлення*) суттєво гальмують пізнання нею навколишнього світу, оволодіння знаннями, обмежують її спілкування з однолітками і дорослими, висловлення власних думок, негативно впливають на формування її емоційно-інтелектуальної сфери і особистості в цілому. Усвідомлення власної мовленнєвої недостатності викликає негативні емоційні стани: почуття соціальної неповноцінності, страх мовлення, постійні

переживання. Діти з мовленнєвими порушеннями емоційно реактивні, спонтанно проявляють невротичні реакції у відповідь на зауваження, погану оцінку, неповажне ставлення з боку вчителя і дітей. Їхня поведінка може характеризуватися негативізмом, підвищеною збудливістю, агресією або, навпаки, підвищеною сором'язливістю, нерішучістю, лякливою. Українські науковці і практики застерігають, що розлади в емоційно-вольовій та особистісних сферах дітей з ПМР не лише знижують та погіршують працездатність, але й можуть призводити до порушень поведінки та явищ соціальної дезадаптації, через що велике значення набуває диференційована психопрофілактика та психокорекція наявних у дітей особливостей емоційно-особистісного розвитку як з боку педагогів-вихователів, практичних психологів так і логопедів.

З метою часткового подолання тривожності та агресивності у дітей старшого дошкільного віку із ПМР ЗДО в роботі презентовано авторську корекційно-розвиткову програму, розраховану на проведення упродовж 2-3 тижнів. В ході формування змісту корекційної програми допомогу надавали вихователі, психолог, логопед ДЗО. Завданнями програми були такі: знизити рівень тривожності та агресивності у дітей; формувати вміння розпізнавати свої та чужі емоції; налагодити відносини батьків з дітьми; показати способи саморегуляції емоційних станів для дітей, та їх регуляції за допомогою батьків; розвиток вищих психічних функцій; розвиток вербальних та невербальних способів спілкування, взаємодії. Зміст програми складався та втілювався після вивчення реального рівня тривожності та агресивності у дітей двох груп, але заняття проводилися лише серед дітей першої (експериментальної) групи. Після закінчення проведення заходів, передбачених запропонованою корекційно-розвитковою програмою, проведено повторну діагностику рівня тривожності, агресивності емоційно-особистісного стану дітей обох груп.

Порівняльна характеристика результатів констатувального та контрольного етапів емпіричного дослідження свідчить, що формувальний етап, тобто втілення цільової корекційно-розвиткової програми дав позитивну

динаміку до зниження рівня тривожності, агресивності та емоційно-особистісного стану дітей старшого дошкільного віку з ПМР. Зауважимо, що зміни у цифрових вираженнях не значні, але вони є. І це свідчить про те, що порушення мовленнєвого розвитку вагомо впливають на загальний психічний розвиток дитини, потребують системного, спеціально-педагогічного супроводу з боку педагогічного персоналу ЗДО та постійної підтримки з боку батьків та близьких до дитини людей.

В ході дослідження з'ясовано, що раціональними напрямками педагогічної роботи з подолання та профілактики тривожності та агресивності дітей з ПМР можуть бути такі: навчання дошкільників конструктивним формам поведінки та формування у них комунікативних навичок; сприяння покращенню взаємовідносин дошкільників з оточуючими завдяки формуванню навичок самоконтролю та саморегуляції; розвиток здатності адекватного сприйняття себе та інших; розвиток здатності розуміти емоційний стан іншого; зниження надмірного напруження та тривоги за рахунок розширення спектру емоційного реагування; ігрова профілактика агресивної поведінки; сприяння розвитку адекватних моральних уявлень. Такі підходи позитивно сприятимуть у питаннях подолання тривожності та агресивності серед старших дошкільників із ПМР.

За результатами дослідження сформовано методичні рекомендації вихователям, психологам, логопедам та батькам щодо реалізації корекційно-розвиткової програми з подолання тривожності та агресивності у старших дошкільників із ПМР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анатомия человеческой деструктивности. Фромм Э. 1994 (djvu.online)
2. Астремська І. В. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Соціологія: наук. журн. Миколаїв, 2013. Т. 225, вип. 213. С. 111-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2013_225_213_25
3. Бєлова О. Б. Модифікована методика дослідження агресивності молодших школярів з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком. Актуальні питання корекційної освіти : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 35-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2010_1_6
4. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.07.00. Київ, 2001. 18 с.
5. Бочаріна Н. О. Психологія особистості: навчальний посібник. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич, 2014. 225 с.
6. Бочаріна Н. О. Емпіричне вивчення соціально-психологічних детермінант тривожності у дітей молодшого шкільного віку (allbest.ru)
7. Веремійчик Н. І. Агресія у дітей: причини та шляхи подолання. Сучасні проблеми практичної психології у Волинському регіоні: матеріали VIII наук.-практ. семінару, Луцьк, 24 жовт. 2013 р. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки; [за заг. ред. М. І. Мушкевича. Луцьк, 2013. С. 5-7.
8. Вольнова Л., Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. 9(54). С. 32-45.
9. Гордєєва А. Тривожність молодших школярів у процесі адаптації до школи : шляхи та методи психокорекції. *Психолог*. 2009. №14. с. 1-24

10. Дефектологічний словник: навчальний посібник/ За редакцією В.І. Бондаря, В.М. Синьова. Київ: «МП Леся», 2011. 528 с.
11. Діагностика агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку (koshachek.com)
12. Журавко Т.В Ебру-терапія як інноваційна технологія реабілітації дітей з порушеннями розвитку. *Вісник Науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019 р. Вип. 5. 197 с.
13. Журавльова Л. С. Комплексна діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей із дисграфією як наукова проблема. № 4 (2021): Науковий журнал Хортицької національної академії DOI: <https://doi.org/10.51706/2707-3076-2021-4-11>
14. Журавльова Л. С. Термінологічне поле логопедичних досліджень: сутність понять, пов'язаних з мовленнєвим розвитком дітей. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. Вип. 2 (19)'2017. С. 60–68
15. Изард К. тревожность как эмоция страха (fobii.org)
16. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Соціологія : наук. журн. Миколаїв, 2010. Т. 146, вип. 133. С. 50-54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2010_146_133_12
17. Ковальчук О. Виникнення тривожності у дітей та профілактика страхів. *Психолог* 2009. №11-12, с. 22-23
18. Коломієць О. Г. Проблема людської агресивності у вимірах соціальної філософії *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2015. Вип. 93. С. 192-198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_93_51
19. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
20. Конопляста С.Ю., Сак Т.В. Логопсихологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2010. 239 с.

21. Кочубей Б. І., Новікова Є. В. Емоційна стійкість школяра. Київ: Освіта, 1998. 237 с.
22. Кравчук С. Агресія та фрустрація як психічні стани особистості. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Київ, 2006. Вип. 24/25. С. 79-82.
23. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2002.
24. Кондаш О. Методика «Шкала тривожності» (Кондаш) | Psylist.net
25. Лаврентьєва Г. П. Джерела доброти. Навч.-метод. посібник для роботи з дітьми в дошкільних закладах, школі та сім'ї. Київ: А.С.К, 1997. 304 с.
26. Ленів З. П. Концептуальні засади застосування арттерапії в корекційній освіті. Дидактичні та соціальні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Науково-методичний збірник: Вип. 10 / за ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. Київ: Наук. світ, 2008. С. 182-189.
27. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). <https://books.google.com.ua/books/about>
28. Мазоха І С. Аналіз теоретико-емпіричних досліджень феномена агресії та агресивності. *Наука і освіта*. 2011. № 1. С. 59-61. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/15.pdf
29. Мазоха І. С. Теоретичні основи вивчення особистісної тривожності. *Goal and Role of Worlds Science in Moderniti*. Мазоха_I-Helsinki_2020.pdf (idgu.edu.ua) URL: <http://hdl.handle.net/123456789/1211>
30. Максименко С. Готовність дитини до навчання. Київ: Мікрос, 2003, 112 с.
31. Мартиненко І. В. Методика формування комунікативних вмінь у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення. *Логопедія*. 2012. №2. С. 328-295
32. Методика Басса-Дарки <https://presa.com.ua/psykholohiia/metodika-bassa...>

33. Мельник А., Чагарна С. Тривожність як емоційна реакція на ситуацію випробування у дітей з мовленнєвими порушеннями-> Стаття -> Український науковий журнал "ОСВІТА РЕГІОНУ" (uu.edu.ua)

34. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Острог, 2013. 20 с.

35. Міщенко М. П., Хавіна І. В. Психологічні особливості страхів і тривожності у дітей дошкільного віку. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно технічної еліти : матер. міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених «Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика», (21 жовтня 2016 р.). Харків : НТУ«ХП», 2017. Вип. 46(50). С. 18-31.

36. Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Психологічні науки. Миколаїв, 2013. Т. 2, вип. 10. С. 211-216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2013_2_10_43

37. Мороз О. В. Теоретичні засади дослідження мовленнєвої тривожності у молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення О_Мороз_конф.pdf (kubg.edu.ua)

38. Особливості людської комунікації. URL: http://ni.biz.ua/11/11_24/11_244360_osobennosti-chelovecheskoy-kommunikatsii.html

39. Павелків В.Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресії й агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С.Д. Максименка. Київ, 2004. Т. 4. Вип. 4. С. 215-225

40. Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. Актуальні проблеми психології: *Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ: Міленіум, 2004. Вип. 12. С. 115–118

41. Павелків В. Р. Психологічний аналіз змісту та типології проблеми агресивності у психологічній науці. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. Рівне, 2013. Вип. 2. С. 139-143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2013_2_41
42. Пасічніченко А. В. Особливості тривожності дітей дошкільного віку. *Вісник Харківського національного університету. Серія: Психологія*. 2012. № 109. С. 93-95.
43. Петренко В. Є. Вікові аспекти психологічної корекції тривожності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки*: Збірник наукових праць. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. № 42 (66). С. 174-180
44. Підласий І.П., Панькович Л.В., Мартиненко І.В. Особливості тривожності у дітей старшого дошкільного віку із заїканням. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*: зб. наук. праць. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. №9
45. Помиткіна Л.В. Соціально-психологічні чинники шкільної тривожності молодших школярів. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10, Вип. 27. 482–492 с.
46. Приходько Ю. О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб., 3-тє вид. Київ: Каравела, 2016, 328 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/Prykhodko_Yurchenko_2020_PSYKHOL-SLOVNYK-DOVIDNYK_titul_zmist.pdf
47. Психолог у дитячому дошкільному закладі. Методичні рекомендації до практичної діяльності Під ред. Т. Лаврентьевої. Київ. Нова школа, 1996. 216 с.
48. Психологічний словник за ред. В.І. Войтка. Київ: Вища шк., 1982. 214 с.
49. Ревть А., Карпенко О. Особливості тривожності дітей дошкільного віку: теоретичні аспекти. *Людинознавчі студії. Серія: Педагогіка*, 2022, 14(46), с. 36-41. doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.13/46.5>

50. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: Підручник. Ч.1. Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки). Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. 238 с.

51. Словник української мови: в 11 томах. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка. Том 1, 1970. С. 18.

<https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%B0%D0%B3%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

52. Ставицька С.О. Вивчення особистісної тривоги у дітей молодшого шкільного віку проєктивними методами//Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Методи підготовки фахівців до професійного спілкування”. Книга І. Черкаси, 1997, 109-119 с.

53. Ставицька С.О. Теоретичні основи вивчення особистісної тривоги у молодших школярів *Збірник наукових праць*. Випуск 1. (МО України, НПУ імені М.П.Драгоманова, Київ, 1998). С. 135-139.

54. Ч. Спилбергер Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги. Тревога и тревожность. Хрестоматия (wikireading.ru)

55. С. Кьеркегор Страх и трепет . Тревога и тревожность. Хрестоматия (wikireading.ru)

56. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень М-ва юстиції України*. 2015. (№ 6). С. 55-63. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/2700>

57. Ткач Б. Нейропсихологічний підхід до проблеми людської агресії в умовах сучасного суспільства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Психологія*. / відп. ред. Л. Ф. Бурлачук. Київ, 2017. Вип. 1 (6)2. С. 124-128.

58. Томчук С. М. Агресивність особистості як психологічний феномен. *Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]* Вінниця, 2018. С. 114–133. URL: <https://bit.ly/2IWBZ1C>

59. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі. Вінниця: КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
60. Тревога и тревожность. Хрестоматия. 3. Фрейд. Запрещение, симптом и страх[3] (Группа авторов, 2008) (kartaslov.ru)
61. Трофименко Л.І. Особливості розвитку особистості дошкільників з мовленнєвими порушеннями Стаття_Трофименко.pdf (iitta.gov.ua)
62. Тивонюк Х. В. Психологічні особливості тривожності дитини дошкільного віку 121. Тивонюк_стаття.pdf (kspu.edu)
63. Чепіль М. М., Ревть А.Б. Особливості проявів тривожних станів у дітей дошкільного віку 32.pdf (innovpedagogy.od.ua)
64. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків: Прапор. 2009. 670 с.
65. Шатковська О.І., Кушнір Ю.В. Особливості шкільної тривожності в підлітковому віці як соціально-педагогічна проблема. *Young Scientist*. 2017. № 11 (51). С. 835-838.
66. Шаш А.Р. Тривожність учнів як особистісна риса характеру URL: https://4vpuo.org.ua/download/psychology/03_trivozhnist_uchniv.pdf
67. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології: науковий журнал*. 2021. № 2 (21). С. 105-112.
68. Шевченко Н. Ф., Ціник Я. Емпіричне дослідження проявів агресивності у дітей старшого дошкільного віку. The XIII International Science Conference «Development of modern science: theory, methodology, practice», March 18–19, 2021, Madrid, Spain. 221 p. Madrid: International Science Group, 2021. С. 201-204 <http://problemps.at.ua/>
69. Шеремет М.К., Базима Н. В., Мороз О. В. Проблема мовленнєвої тривожності у дітей з тяжкими мовленнєвими порушеннями. *Логопедія*, № 5, 2015, с. 94
70. Mahl G. F. The lexical and linguistic level in the expression of emotions/ Ed. by P. H. Knapp // *Expression of the Emotions in Man*. N. Y., 1963.